

غزایب و عجایب ختای

یا سفرنامه چین

سرشناسه	: غیاث‌الدین نقاش، قرن ۹ ق.
عنوان و نام پدیدآور	: غرایب و عجایب ختای یا سفرنامه چین / به روایت غیاث‌الدین نقاش (۸۲۲ تا ۸۲۵ هجری) ؛ به کوشش محسن فاتحی.
مشخصات نشر	: تهران : آماره ، ۱۴۰۱
مشخصات ظاهری	: ۱۳۸ ص.
شابک	: 978-622-7326-52-9
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیبا
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۱۳۱-۱۳۷؛ همچنین به صورت زیرنویس.
موضوع	: غیاث‌الدین نقاش، قرن ۹ ق. -- سفرها -- خاطرات
موضوع	: سفرنامه‌های ایرانی -- قرن ۹ ق.
موضوع	: چین -- سیر و سیاحت China -- Description and travel
شناسه افزوده	: فاتحی، محسن، ۱۳۵۶ -
رده‌بندی کنگره	: ND۷۸۹
رده‌بندی دیویی	: ۰۹۵۵/۷۵۹
شماره کتابشناسی ملی	: ۸۶۷۰۲۵۴

غزایب و عجایب ختای

یا سفرنامه چین

به روایت
خواجه غیاث الدین نقاش
(۸۲۲ تا ۸۲۵ هجری)

به کوشش
محسن فاتحی

© Nashr-e-Amareh, MMXXII

عنوان: غرایب و عجایب ختای یا سفرنامه چین

به روایت خواجه غیاث الدین نقاش

به کوشش: محسن فاتحی

شابک: ۹-۵۲-۷۳۲۶-۶۲۲-۹۷۸

نوبت چاپ: اول، سال چاپ: ۱۴۰۱

تیراژ: ۳۰۰ نسخه

© تمامی حقوق چاپ و نشر برای نشر آماره محفوظ است

دفتر مرکزی نشر آماره: تهران، میدان انقلاب، خیابان انقلاب، ابتدای

خیابان دوازده فروردین، پلاک ۳۱۶، واحد ۴ تلفن ۰۹۳۶۸۷۶۴۳۹۱

نماینده‌گی فروش: تهران، خیابان انقلاب، روبروی دانشگاه تهران، بین

دانشگاه و فخر رازی، پلاک ۱۲۱۲، کتابفروشی انتشارات گوتنبرگ، تلفن

۰۲۱ - ۶۶۴۱۳۹۹۸

برای آگاهی از مراکز فروش و سایر اطلاعات به وبسایت نشر آماره

مراجعه کنید:

www.nashreamareh.ir

قیمت: ۵۵ هزار تومان

مقدمه

امیر تیمور گورکان وقتی از تاختن به چهارسوی ربع مسکون فارغ شد و تصمیم گرفت دیگر به چینیان خراج نپردازد و امپراطور آن‌ها را «دزد و بددل و دشمن» نامید و حتی اجازه داد او را «تنگوز یا خوک»^۱ خطاب کنند، درواقع مترصد فرصتی برای حمله به چین نشسته بود. اما درست در لب مرزهای ختای در ساحل شرقی سیحون؛ در اُترار، اجل مهلتش نداد و به سال ۸۰۷ هجری درگذشت و هنوز جسدش بر زمین بود که نبردهای جانشینی آغاز شد.

تیمور پیش از مرگ، با وجود زنده بودن دو فرزندش؛ میرانشاه و شاهرخ، نوه‌اش پیرمحمد پسر جهانگیر را به عنوان جانشین مشخص کرد. آشکار بود که این انتخاب مورد توافق بازماندگان قرار نخواهد گرفت، به همین دلیل خیلی زود بادهای صرصر رقابت بر سر تصاحب سریر پادشاهی وزیدن گرفت. پس از کش‌وقوس‌های فراوان، سرانجام باد موافق بر بیرق میرزا شاهرخ، پسر کوچک‌تر تیمور، وزید و او که حاکم خراسان بود توانست دیگر حریفان را به ششدر تمکین دراندازد و بر اورنگ جهانبانی صاحبقرانی تکیه زند.

شاهرخ از سال ۸۰۷ هجری تا زمان درگذشتش در ۸۵۰ هجری، جنگ و جدال‌های زیادی چه با امیران سرکش و یاغی

^۱ سفرنامه کلاویخو، ص ۲۲۶.

خودش و چه با ترکمان‌های قرایوسفی در آذربایجان داشت. با این وجود پس از تثبیت شرایط، همسایگان شاه‌رخ، چه ازبک‌های دشت قبچاق و چه پادشاهی سلسله مینگ در چین، برای برقرار ارتباط اقدام به فرستادن ایلچیان متعدد کردند.

سلسله مینگ از سال ۷۶۹ تا ۱۰۵۳ هجری بر چین حکومت کردند.^۱ به گفته ماتتوریچو، مینگ یا دامینگ نامی است که پس از تأسیس سلسله مینگ به کشور چین اطلاق شد.^۲ از این رو یونگ لو، دومین خاقان این سلسله، که از ۸۰۶ تا ۸۲۹ هجری بر چین فرمانروایی می‌کرد همان دایمینگ‌خان مذکور در زبدة التواریخ حافظ ابرو و سفرنامه خواجه غیاث‌الدین نقاش است. علی‌اکبر خطایی که در دوره شاه اسماعیل به چین سفر کرده است اطلاعات جالبی در مورد مسجدی در شهر سیان می‌دهد که در دوره این دایمینگ‌خان ساخته شده

^۱ محمدحسن‌خان اعتمادالسلطنه ذیل وقایع سنه ۱۰۵۴ هجری آورده است: «در این سال طایفه مینگ یعنی مغول که دویست سال بود سلطنت چین می‌کردند منقرض شدند، به این معنی که طایفه مانچو (من‌چیو) که از طوایف تاتار می‌باشند و در وسط قزاق و قلموق و سونکر توطن داشتند اجتماع کرده به تسخیر مملکت چین شتافتند و بر این مملکت غلبه کرده طایفه مینگ را مقهور و منقرض ساختند و خود به سلطنت چین جلوس نمودند و سلطنت چین الی زماننا هذا مخصوص طایفه مانچو است» (تاریخ منتظم ناصری، ج ۲/ ۹۴۹).

^۲ چین‌نامه، ص ۱۳۲.

است^۱ و نشان می‌دهد که مسلمانان چین در این دوره از آزادی قابل قبولی برخوردار بوده‌اند، موضوعی که سفرنامه خواجه غیاث‌الدین نیز بر آن صحنه می‌گذارد.

از متن سفرنامه خواجه غیاث‌الدین چنین برمی‌آید که خاقان چین علاقه وافری به ارتباط با سرزمین‌های غربی سرزمینش داشته است، ارتباطی که چه به خاطر اسب‌های نژاد خوب امیر قره‌یوسف ترکمان و چه به خاطر آمدش بازرگانان و تاجران و رونق اقتصادی چین بود. بر همین اساس دایمینگ‌خان، با آگاهی از فروکش موج جنگ‌افروزی‌های تیمور و به خصوص آرامش‌طلبی شاهرخ و فراموش کردن دشمنی‌های کهن و باج و خراج‌های گذشته، از سال ۸۱۱ تا ۸۲۲ هجری چهار هیأت سیاسی به دربار شاهرخ میرزا در هرات فرستاد.

گروه نخست ایلچیان در سال ۸۱۱ هجری

اولین گروه ایلچیان چینی که در سال ۸۱۱ هجری به شهر هرات رسید، حامل پیام تسلیت دایمینگ‌خان به مناسبت وفات امیر تیمور و تقاضا برای تسهیل روابط تجاری و بازرگانی بود. شاهرخ این هیأت را گرمی داشت و با دادن هدایایی، به آنان اجازه معاودت به چین داد. حافظ ابرو در ذیل وقایع سال ۸۱۱ در مورد این ایلچیان آورده است: «چون موکب همایون از یورش

^۱ نک: خطای نامه، ص ۴۸۳.

سجستان مراجعت نمود، خبر وفات امیر صاحبقران به ممالک ختای^۱ رسیده بود و پادشاه ختای ایلچیان به جهت رسانیدن تعزیت تعیین فرموده با بیلاکات^۲ و تنسوقات^۳ آن طرف در این ایام به دارالامان هرات رسیده سخن پادشاه خود به عز عرض

^۱ ختای: به سرزمین‌های شمال غربی کشور چین در استان سین‌کیانگ اطلاق می‌شد، اما در اینجا به معنی خود کشور چین است. حمدالله مستوفی گوید وقتی حکیم هرمس جهان را به هفت بخش تقسیم کرد بخش «چهارم که وسط است کشور ایران زمین» شد و «هفتم، کشور چین و ماچین و ختا و ختن و تبت» (نزهة القلوب، ج ۲/۷۵۰). او میان چین و ختای و ختن تمیز قایل شده و آورده: «چین، مملکتی طویل و عریض است ... دارالملکش را بیجین خوانند. مردمش اغلب بت پرست باشند و بردین مانی صورتگر و درمیانشان مسلمان و ترسا بود اما جهود نیست؛ و غلبه تحکم مسلمانان را و کثرت بت پرستان را بود. و در آن ملک عامه صنعت‌ها به درجه کمال بود... ختای، مملکتی بسیار است ... و دارالملکش خان بالیغ است ... ختن، مملکتی بسیار است ... از مشاهیر بلادش کاشغرو ینگی تلاس و صیرم و یارکند است» (همان، ج ۲/۱۰۵۰). زین‌العابدین شیروانی نیز گوید: «و ملک ختن که محتویست بر هفت شهر از کشور ترکستانست من جمله یارکند و قرقر و آق سواز بلاد ختن است و چکل و تاشکند و خلخ و طراز و سرای و فرخار و فرغانه و قبا و یغما و اوزکند و بی‌کند از بلاد ترکستانست» (بستان السیاحه، ص ۱۹۱). در مورد ولایت ختای و حاکمان ایشان نک: فخرالدین داود بناکتی، تاریخ بناکتی، ص ۳۴۰، خواجه رشیدالدین فضل‌الله، جامع التواریخ (تاریخ اقوام پادشاهان ختای)، صص ۱۳ و ۵۰ و الفهرست ابن ندیم، صص ۶۲۵ تا ۶۲۸.

^۲ بیلاکات: (جمع بیلاک)؛ تحفه‌ها، سوغات، ارمغان (دهخدا).

^۳ تنسوقات: (اشیای نادر و عجایب‌ها).

فهرست منابع و مآخذ

۱. احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ابو عبدالله محمد بن احمد مقدسی، ترجمه دکتر علینقی منزوی، انتشارات کومش ۱۳۶۱
۲. احسن التواریخ، حسن بیگ روملو، تصحیح و تحشیه دکتر عبدالحسین نوایی، انتشارات اساطیر ۱۳۸۴
۳. استاد محمد سیاه قلم، نابغه‌ای فراموش شده، یعقوب آژند، امیرکبیر ۱۳۸۶
۴. اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید، محمد بن منور بن ابی سعد بن ابی طاهر بن ابی سعید میهنی، مقدمه، تصحیح و تعلیقات دکتر محمد رضا شفیعی کدکنی، انتشارات آگه ۱۳۸۶
۵. اسناد و مکاتبات تاریخی ایران، از تیمور شاه اسماعیل، گردآورنده دکتر عبدالحسین نوایی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، چاپ دوم ۱۳۵۶
۶. الغریگ و زمان وی (امپراطوری مغول و دولت چغتائی)، و.و. بارتولد، ترجمه حسین احمدی پور، کتابفروشی چهر، [بی تا]
۷. الفهرست، محمد بن اسحاق بن ندیم، ترجمه محمد رضا تجدد، انتشارات اساطیر ۱۳۸۱
۸. انیس الناس، شعاع، به کوشش ایرج افشار، بنگاه ترجمه و نشر کتاب ۲۵۳۶
۹. برهان قاطع (۵ جلدی)، محمد حسین بن خلف تبریزی، به اهتمام محمد معین، انتشارات امیرکبیر، چاپ هفتم ۱۳۹۱
۱۰. بستان السیاحه (سیاحت نامه)، حاج زین العابدین شیروانی، کتابخانه سنایی ۱۳۶۳
۱۱. بیست مقاله قزوینی (مقالات ادبی و تاریخی میرزا محمدخان بن عبدالوهاب قزوینی)، با مقدمه ابراهیم پورداود، کتابفروشی ابن سینا ۱۳۳۲

۱۲. تاریخ ادبیات در ایران، دکتر ذبیح‌الله صفا، انتشارات فردوس، چاپ هفتم ۱۳۶۹
۱۳. تاریخ بخارا، خوقند و کاشغر (در شرح حکمرانی امیر میرحیدر در بخارا، محمدعلی خان در خوقند و جهانگیر خواجه در کاشغر)، میرزا شمس بخارایی، مقدمه، تصحیح و تحقیق محمد اکبر عشیق، نشر میراث مکتوب ۱۳۷۷
۱۴. تاریخ بناکتی (روضه‌اولی الالباب فی معرفة التواریخ و الانساب)، فخرالدین ابوسلیمان داودبن تاج‌الدین ابوالفضل محمدبن محمدبن داود البناکتی، به کوشش دکتر جعفر شعار، انتشارات انجمن آثار ملی ۱۳۴۸
۱۵. تاریخ حبیب السیر، خواند امیر، زیر نظر دکتر دبیرسیاقی، انتشارات خیام، چاپ چهارم ۱۳۸۰
۱۶. تاریخ جهانگشای جوینی، محمد جوینی، تصحیح محمد قزوینی، دنیای کتاب ۱۳۸۵
۱۷. تاریخ منتظم ناصری، محمد حسن خان اعتمادالسلطنه، به تصحیح دکتر محمد اسماعیل رضوانی، دنیای کتاب ۱۳۶۳
۱۸. تاریخ نوشته‌های جغرافیایی در جهان اسلامی، ایگناتی یولیانوویچ کراچکوفسکی، مترجم: ابوالقاسم پاینده، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی ۱۳۷۹
۱۹. تراجم الاعاجم (فرهنگ کهن واژه‌های قرآن با ترجمه فارسی در سده ۶)، ابوالمعالی احمدبن محمد الغزنوی، به اهتمام مسعود قاسمی و محمود مدبری، انتشارات اطلاعات، چاپ دوم
۲۰. ترکستان نامه (ترکستان در عهد هجوم مغول)، واسیلی ولادیمیروویچ بارتولد، ترجمه کریم کشاورز، انتشارات آگاه، چاپ دوم ۱۳۶۶
۲۱. تذکره الشعرا، دولتشاه سمرقندی، به اهتمام و تصحیح ادوارد براون، انتشارات اساطیر ۱۳۸۲

۲۲. تذکره مجالس النفائس، میر نظام الدین علی شیر نوایی، به سعی و اهتمام علی اصغر حکمت، ۱۳۲۳
۲۳. تذکره الملوك، میرزا سمیعا، به کوشش دکتر سید محمد دبیر سیاقی، سازمان اداری حکومت صفوی یا تعلیقات مینورسکی بر تذکره الملوك، ترجمه مسعود رجب‌نیا، انتشارات امیرکبیر، چاپ سوم ۱۳۷۸
۲۴. جامع التواریخ (تاریخ اقوام پادشاهان ختای)، رشیدالدین فضل‌الله همدانی، تصحیح و تحشیه محمد روشن، نشر میراث مکتوب ۱۳۸۵
۲۵. جامع التواریخ حسنی (بخش تیموریان پس از تیمور)، تاج‌الدین حسن بن شهاب یزدی، به کوشش حسین مدرسی طباطبایی و ایرج افشار، مؤسسه تحقیقات علوم آسیای میانه و غربی، دانشگاه کراچی، کراچی پاکستان، ۱۳۵۶
۲۶. جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی، گای لسترنج، مترجم محمود عرفان، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ نهم ۱۳۹۳
۲۷. جواهر الاخبار (بخش ایران از قراویونلو تا سال ۹۸۴ ه.ق)، بوداق منشی قزوینی، مصحح: محسن بهرام نژاد، نشر میراث مکتوب ۱۳۷۸
۲۸. چین نامه، مائتورچی، ترجمه از متن لاتین محمد زمان (نقاش نامدار عصر صفوی)، مقدمه، تصحیح، توضیح و مقابله با ترجمه‌های کهن چینی و انگلیسی و ایتالیایی از لو جین، پیشگفتار مظفر بختیار، نشر میراث مکتوب ۱۳۸۷
۲۹. حدود العالم من المشرق الی المغرب، به کوشش دکتر منوچهر ستوده، کتابخانه طهوری ۱۳۶۲

۳۰. خطای‌نامه (شرح مشاهدات سیدعلی‌اکبر خطایی در سرزمین چین)، به پیوست سفرنامه غیاث‌الدین نقاش، به کوشش ایرج افشار، مرکز اسناد فرهنگی آسیا، چاپ دوم ۱۳۷۲
۳۱. دانشنامه ادب فارسی، جلد سوم (ادب فارسی در افغانستان)، به سرپرستی حسن انوشه، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ دوم ۱۳۸۱
۳۲. دانشنامه جهان اسلام، بنیاد دائرة المعارف اسلامی
۳۳. دبستان مذاهب، موبد کیخسرو اسفندیار، با یادداشت‌های رحیم رضازاده ملک، کتابخانه طهوری ۱۳۶۲
۳۴. دستور الکاتب فی تعیین المراتب، محمد بن هندوشاه نخجوانی، تصحیح و تحقیق: علی اکبر احمدی دارانی، نشر میراث مکتوب ۱۳۹۵
۳۵. دین و دولت در ایران عهد مغول، شیرین بیانی، دوره سه جلدی، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ چهارم ۱۳۸۹
۳۶. راهنمای خراسان، دکتر علی شریعتی، انتشارات الفبا، چاپ دوم ۱۳۶۳
۳۷. روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات، معین‌الدین محمد زمچ‌ی اسفزاری، با تصحیح و حواشی و تعلیقات سید محمد کاظم امام، انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۳۸
۳۸. روضه‌های ششم و هفتم از خلد برین (تاریخ تیموریان و ترکمانان)، محمدیوسف واله اصفهانی قزوینی، به کوشش میرهاشم محدث، میراث مکتوب ۱۳۷۹
۳۹. زبدة التواریخ بایسنغری، حافظ ابرو، به کوشش محسن فاتحی، نشر آماره ۱۴۰۰
۴۰. زبدة التواریخ، حافظ ابرو، مقدمه، تصحیح و تعلیقات: سید کمال حاج سیدجوادی، اساطیر ۱۳۹۵

۴۱. سبک شناسی (تاریخ تطور نشر فارسی)، محمدتقی بهار ملک الشعرا، انتشارات امیرکبیر، چاپ هشتم ۱۳۷۵
۴۲. سفرنامه کلاویخو، روی گونسالس د کلاویخو، مترجم مسعود رجب‌نیا، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ پنجم ۱۳۸۴
۴۳. سفینه سلیمانی (سفرنامه سفیر ایران به سیام)، محمدریغ‌بن محمد ابراهیم، تصحیح، تحشیه و تعلیقات دکتر عباس فاروقی، انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۵۶
۴۴. سلسلة التواریخ یا اخبار الصين و الهند، سلیمان تاجر سیرافی، با گردآوری و اضافات ابوزید حسن سیرافی، ترجمه دکتر حسین قرچانلو، انتشارات اساطیر ۱۳۸۱
۴۵. سیرت جلال‌الدین منکبرنی، شهاب‌الدین محمد خرندزی زیدری نسوی، تصحیح، مقدمه و تعلیقات: مجتبی مینوی، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ پنجم ۱۳۹۴
۴۶. شرفنامه (تاریخ مفصل کردستان)، شرف‌خان بن شمس‌الدین بدلیسی، به اهتمام ولادیمیر ولیامینوف زرنوف، انتشارات اساطیر ۱۳۷۷
۴۷. ظفرنامه، شرف‌الدین علی یزدی، تصحیح و تحقیق سیدسعید میر محمد صادق و دکتر عبدالحسین نوایی، مجلس شورای اسلامی، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد ۱۳۸۷
۴۸. فارسنامه ناصری، حاج میرزا حسن حسینی فسایی، تصحیح و تحشیه از دکتر منصور رستگار فسایی، انتشارات امیرکبیر ۱۳۸۲
۴۹. فتوحات شاهی، امیر صدرالدین ابراهیم امینی هروی، تصحیح و تعلیق و توضیح و اضافات دکتر محمدرضا نصیری، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی ۱۳۸۳
۵۰. فرهنگ آندراج (۷ جلدی)، محمد پاشا، زیر نظر دکتر محمد دبیرسیاقی، خیام ۱۳۳۶

۵۱. فرهنگ اصطلاحات دیوانی دوران مغول، شمس شریک امین، فرهنگستان ادب و هنر ایران ۱۳۵۷
۵۲. فرهنگ عمید، حسن عمید، انتشارات امیرکبیر، چاپ پانزدهم ۱۳۷۸
۵۳. فرهنگ فارسی معین (۶ مجلد)، محمد معین، انتشارات امیرکبیر، چاپ بیست و هفتم ۱۳۹۱
۵۴. فرهنگ مختصر اصطلاحات دیوانی شبه قاره (عصر اکبرشاه)، ثریا پناهی، انتشارات علمی و فرهنگی ۱۳۹۸
۵۵. فرهنگ ناظم الاطباء (۵ مجلد)، دکتر میرزا علی اکبرخان نفیسی، به اهتمام سعید نفیسی، خیام ۱۳۵۵
۵۶. کلیله و دمنه، انشای ابوالمعالی نصرالله منشی، تصحیح و توضیح مجتبی مینوی طهرانی، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم ۱۳۴۵
۵۷. لغت نامه دهخدا (دوره ۱۶ جلدی)، علامه علی اکبر دهخدا، انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۷۷
۵۸. مرآة البلدان، محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، با تصحیحات و حواشی و فهرس به کوشش دکتر عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۶۷
۵۹. مروج الذهب و معادن الجواهر، علی بن حسین مسعودی، مترجم ابوالقاسم پاینده، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ نهم ۱۳۹۰
۶۰. مطلع سعدین و مجمع بحرین، کمال الدین عبدالرزاق سمرقندی، به اهتمام دکتر عبدالحسین نوایی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی ۱۳۷۲
۶۱. معجم البلدان، یاقوت حموی بغدادی، ترجمان دکتر علینقی منزوی، سازمان میراث فرهنگی کشور ۱۳۸۰

۶۲. ممالک و مسالک، ابواسحق ابراهیم اصطخری، ترجمه محمد بن اسعد بن عبدالله تستری، به کوشش ایرج افشار، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار ۱۳۷۳
۶۳. منتهی الأرب فی لغات العرب (دوره ۵ جلدی)، عبدالرحیم بن عبدالکریم صفی پوری، مقدمه، تصحیح، تعلیقات و فهارس: علیرضا حاجیان نژاد، انتشارات سخن ۱۳۹۷
۶۴. موسوعة تاریخ العراق بین احتلالین (المجلد الاول، حکومت المغول)، عباس العزاوی، قم، مکتبه الحیدریه ۱۴۲۵ هـ ق
۶۵. نزهة القلوب، حمدالله بن ابوبکر بن حمدالله مستوفی قزوینی، به تصحیح میرهاشم محدث، انتشارات سفیراردهال ۱۳۹۶
۶۶. نزهة المشتاق فی إختراق الآفاق، ابوعبدالله محمد بن محمد بن عبدالله بن ادريس حمودی معروف به شریف ادیسی، عالم الکتب، بیروت ۱۴۰۹ هـ ق
۶۷. نهج البلاغه، خطبه‌ها، نامه‌ها، حکمت‌ها و کلمات قصار امام علی بن ابیطالب (ع)، ترجمه سیدجعفر شهیدی، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ سی‌وسوم ۱۳۹۸
۶۸. هنر مانوی، هانس یواخیم کلیم کایت، ترجمه دکتر ابوالقاسم اسماعیل پورمطلق، نشر هیرمند ۱۳۹۶
- یادداشت‌های قزوینی، به کوشش ایرج افشار، انتشارات علمی، چاپ سوم ۱۳۶۳

